

GRÜLL Tibor
egyetemi tanár, az MTA doktora
PTE BTK / SZPA

DOI: 10.15170/DIKE.2022.06.01.02

„Hoc quidem iuris est” (Coll. 5.2.1.)

A Collatio legum Mosaicarum et Romanarum szerzőségének kérdéséhez¹

„Hoc quidem iuris est” (Coll. 5.2.1.)

To the Question of the Authorship of the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum

The Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum, or “Collation of the Laws of Moses and the Romans”, is one of the most perplexing works of late antiquity: a law book compiled in the fourth or fifth century – the date of the work is still a matter of controversy – by an anonymous editor who wanted to show the similarity between laws of Moses and the Roman laws. Citing first laws from the Pentateuchus – especially from the books of Exodus, Leviticus, and Deuteronomy which he believed were written by Moses – the anonymous Collator then compared corresponding passages from Roman jurists and from Roman laws to form discussions on sixteen topics such as homicide, adultery, homosexuality, incest, and cruelty towards slaves. While earlier scholars wrestled with dating the Collatio, the religious identity of the Collator, and the purpose of the work, this paper suggests that the Collator may have been a Jew writing in Rome in an attempt to draw pagan lawyers to seeing the connections between the highly esteemed and very ancient laws of Moses, the famous legislator of the Jews whom he called as a priest, and the laws of classical Roman jurists, such as Paulus, Ulpianus, Modestinus, and Papinianus.

Keywords: comparative legal history; Biblical law; ancient Jewish law; Decalogue; Jews in late ancient Rome; ancient Roman law; Roman jurists

1. Téma felvetés

Moyses dicit – „Mózes mondja”. Rendszerint e két szóval vezeti be a „Mózesi és római jog összevetése” (*Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*) című irat azokat az ószövetségi idézeteket, amelyeket azután a római jogforrásokkal hasonlít össze. A *Theodor Mommsen* 1890-es kritikai kiadásában² mindössze 62 oldalas (az *apparatus criticus* miatt valójában fele ilyen hosszú) traktátus egy meglehetősen egyszerű kompiláció, amelynek egyetlen célja van: annak megmutatása, hogy a mózesi törvények és a római jogforrások bizonyos bűnöket hasonló módon szankcionálnak. Az *opus* rövidege ellenére máig nagy vitákat kavart szakmai berkekben: mind a mű keletkezésének ideje, mind az anonim szerző val-

---

1 A tanulmány rövidített változata elhangzott a „*Vetus et Novum Testamentum jogi relevanciája*” című konferencián 2022. június 3-án. Ezúton is köszönöm *Hamza Gábor* akadémikus, *Herger Csabáné* tanszékvezető egyetemi tanár és *Ruff Tibor* főiskolai tanár értékes hozzászólásait.

2 MOMMSEN, *Collatio* 136–198. – A mű első kiadását *Pierre Pithou* (Petrus Pithoeus, 1539–1596) neves francia humanista jogtudós jelentette meg (Basel 1574). A kritikai kiadások között megemlítendő még *Friedrich Bluhme* (Bonn 1833), *Paul Frédéric Girard* (Paris 1913), *Moses Hyamson* (Oxford 1913) és *Giovanni Baviera* (Firenze 1940). – Már MOMMSEN kiadása előtt is számos emendációt javasoltak a szövegben, egyebek között a modern szövegkritika atyjának is nevezett *Karl Lachmann* (1793–1851) is. Lásd LACHMANN, *Verbesserungen des Textes der Collatio*.

lasi hovatartozása kérdéses. Az előbbivel kapcsolatban írja *Samuele Rocca*: „Minden tudós más-más korszakra mutat rá, ami a harmadik század utolsó évei és a negyedik század utolsó évtizedei között (sőt még később) ingadozik. Így a *Collatio* keletzése több mint egy évszázadot ölel fel.”³ A kutatás egyik fele a „korai” (harmadik század vége, negyedik század eleje), másik fele a „késői” (negyedik század vége, ötödik század) datálás felé hajlik.⁴ *Rocca* kreatív módon igyekszik feloldani a problémát: „Bár a *Collatio* először valószínűleg a harmadik század végén egy zsidó szerző tollán fogant meg, a művet újra felhasználták és interpolálták a negyedik században valószínűleg zsidók, és még később is, talán keresztények, mivel apologetikus céljai a körülmények alakulásával változtak.”⁵ Erre azonban nincs semmilyen bizonyíték.

2. A *Collatio* szerkezete

A kompiláció tizenhat szakaszra oszlik. A magánjogot tárgyaló utolsó, 16. cím kivételével minden korábbi cím a büntetőjoggal foglalkozik. A *Collatio* nagy része tehát a büntetőjogot tárgyalja.⁶

1. A véletlenszerű vagy szándékos emberölésről (*De sicariis et homicidis casu vel voluntate*)
2. A súlyos testi sértésről (*De atroci iniuria*)
3. A rabszolgákkal szembeni eljárásokról és kegyetlenkedésekről (*De iure et saevitia dominorum*)
4. A házasságtörésekről (*De adulteriis*)
5. A paráznákról (*De stupratoribus*)
6. A vérfertőző házasságról (*De incestis nuptiis*)
7. A tolvajokról és büntetésük módjáról (*De furibus et de poena eorum*)
8. A hamis tanúzásról (*De falso testimonio*)
9. Családtagok tanúskodási kötelezettség alóli felmentéséről (*De familiaris testimonio non admittendo*)
10. A letétekről (*De deposito*)
11. A marhatolvajokról (*De abactoribus*)
12. A gyújtogatókról (*De incendiariis*)
13. A határvövek elmozdításáról (*De termino amoto*)
14. Az emberrablókról (*De plagiariis*)
15. Az asztrológusokról, boszorkányokról és manicheusokról (*De mathematicis, maleficis et manichaeis*)
16. A jogos öröklésről (*De legitima successione*)

Valójában nem találomra kiválasztott jogsértésekről van szó. A kutatás már régen figyelte arra, hogy a tizenhat titulus a Tízparancsolat második kötetében lévő hat parancsnak feleltethető meg, melyek a társadalmi kapcsolatokat szabályozzák.⁷

3 ROCCA, The *Collatio* and the Future of Rome 3.

4 294–313 (RABELLO); 296–302 (LEVY); 302–324 (VOLTERRA); 390-es évek (FRAKES); 394 (CRACCO-RUGGINI; LAURIA); 394–398 (RUTGERS); 398 (LUCREZI); 427 (SCHRAGE); 426–439 (LUCREZI).

5 ROCCA, The *Collatio* and the Future of Rome 10; vö. RABELLO, La datazione della *Collatio*.

6 ROCCA, The *Collatio* and the Future of Rome 2.

7 RABELLO, Sul Decalogo “cristianizzato”; ACEVES MONTEMAYOR, El Decálogo en la *Collatio*; FRAKES, Compiling 111.

#	Parancsolat	Collatio §
6.	„Ne ölj”	1, 2, 3
7.	„Ne paráználkodj”	4, 5, 6
8.	„Ne lopj”	7
9.	„Ne légy hamis tanú”	8, 9
10.	„Ne kívánd a másét”	10-16

Ezen a ponton talán nem érdektelen felhívunk arra a figyelmet, hogy a Tízparancsolatnak ez a sorrendje a Héber Bibliában található meg; a *Szeptuaginta* ugyanis a 6–7–8. parancsokat felcseréli: „*Ne paráználkodj*” – „*Ne lopj*” – „*Ne ölj*”.⁸ Vagyis a *Collatio* szerzője ragaszkodott a héber szöveg sorrendjéhez. Ugyancsak érdemes megjegyezni, hogy a hatodik parancsolatban szereplő héber „ölni” (רָצַח, *racach*) igében a nem szándékos emberölés is benne van, aminek következményeivel foglalkozik az Ószövetség,⁹ és amire a *Collatio* 1. §-a is utal.¹⁰ A hetedik parancsolat „*házasságot törni*” (נָאֵף, *na'af*) igéje elsősorban férjezett asszonyokkal folytatott házasságtörő viszonyra vonatkozik,¹¹ amit a latin *adulterium* jelentése is hordoz (4. §). Érdekes, hogy a nyolcadik parancsolatban szereplő „lopni” (גָּנַב, *ganav*) ige az emberrablásra is utalt,¹² ami a *Collatio* 14. §-ának témája.¹³ *Johannes Hermann* „*Das zehnte Gebot*” című klasszikus tanulmányában már felvetette, hogy a „kívánság” (חָמַד, *chamad*) és a lopás vétke között nagyon is szoros kapcsolat áll fenn.¹⁴ *Ákán* így mondja el, hogyan vétkezett: „*Láttam ugyanis a zsákmány közt egy jó babiloni köntöst, kétszáz siklus ezüstöt és egy arany vesszőt, amelynek súlya ötven siklus volt, és megkívántam ezeket, és elvettem ezeket, és íme, elrejtve vannak a földben, a sátoromnak közepében*”.¹⁵ A „*Ne kívánd*” 10. parancsolatához sorolt *Collatio*-paragrafusok igen sokfélék, melyben több téma is csak lazán kapcsolódik a tizedik parancsolathoz. A *letétekről* (10. §) szóló rész azonban nagyon is ide tartozik, ahogyan erre *Rainer Kessler* tanulmánya (*Debt and the Decalogue*) is felhívta a figyelmet.¹⁶ A jogos öröklésről szóló utolsó részben (Coll. 16. §) a *Collator Célofhád* lányainak öröklési jogát¹⁷ hasonlítja a római jogban végrendelkezés nélkül elhunyt személyek rokonainak öröklési jogához (*successio ab intestatio*). A szóban forgó részt *Francesco Lucrezi* elemezte részletesen, egybevetve *Philón*, a *Misna* és a *Babilóniai Talmud* (*Bábá Báthrá* traktátus) vonatkozó szövegeivel, megállapítva, hogy a „kívánt hatás” elérése érdekében a *Collator* erősen torzította a zsidó hagyományt.¹⁸ Érdekes, hogy a szülők tiszteletére vonatkozó 5. parancsolatra¹⁹ nem tett utalást a *Collatio* szerzője. Ezzel kapcsolatban *Pál* apostol is kiemelte, hogy ez az első olyan parancsolat, amelyhez

8 A kérdéshez lásd FREUND, Murder, adultery, and theft?; STEYN, Pretexts of the second table of the Decalogue; OSUMI, One Decalogue in Different Texts.

9 IV. Mózes 35:11, V. Mózes 4:42.

10 Ennek elemzését lásd ROCCA, The Collatio and the Future of Rome 14–18.

11 III. Mózes 20:10, Jeremiás 29:23, Ezékiel 16:32.

12 II. Mózes 21:16.

13 Ennek elemzését lásd LUCREZI, A proposito di Collatio 14.1.1.

14 HERRMANN, Das zehnte Gebot.

15 Józsué 7:21.

16 KESSLER, Debt and the Decalogue.

17 IV. Mózes 36:1–7.

18 LUCREZI, Comments on Title XVI.

19 II. Mózes 20:12.

ígéret is társul.²⁰ *Philón* szerint (*De decalogo* 106–107) szerint ez köti össze az első kőtáblán szereplő, az *Isten* és az ember kapcsolatát szabályozó parancsokat a második kőtábla parancsaival, amelyek az emberek közötti viszonylatokat szabályozzák.²¹

A *Collatio* valamennyi paragrafusa azonos módon épül fel: a *Moses dicit*²² után következik egy szó szerint idézett igerész, amely a szerző értelmezésében az adott tárgyra vonatkozik. Majd ezt követik az idevágó római jogforrások, a szerző, a könyv és a *titulus* megjelölésével. Az idézett római szerzők között találjuk *Paulust*, *Ulpianust*, *Modestinust*, *Papinianust*, valamint a *Codex Hermogenianust* és a *Codex Gregorianust* (lásd alább, a 3. fejezetben.). Első ránézésre tehát egy olyan kompilációval van dolgunk, amelyről azt gondolhatnánk, hogy a jogtörténészeken kívül aligha hoz lázba bárkit is. Pedig ez az *opusculum* számos olyan kérdést vet fel, amely az obskúrus jogtörténeti vizsgálódások hatókörén messze túlmutat.

3. A *Collatio* kézirati hagyományozódása és hatástörténete

A *Collatio*nak három kézirata maradt fenn: egy 9. századi berlini kézirat (B: Codex Berolinensis Lat. Fol. 269), egy Vercelliben őrzött 10–11. századi kézirat (V: Codex Vercellensis n. 122) és egy a 9–11. század közé datált bécsi kódexmásolat (W: Codex Vindobonensis n. 2160).²³ A kéziratok *Schulz*-féle *stemmája* egy archetypust feltételez (α), amelytől közvetlenül függ a B és a β jelzésű subarchetypus, amelynek két fennmaradt másolata a V és a W. Ezt a három kódexmásolatot egészíti ki egy Zadarban könyvtáblából előkerült töredék.²⁴ *Robert M. Frakes* kutatásai meggyőzőek abban a tekintetben, hogy a *Collatio* szövege Bizáncban, majd az osztrogót és a meroving királyságban is érdeklődésre tartott számot, vagyis továbbmásolták, csak épp más néven: „*Isten törvénye, amit az Úr Mózesnek parancsolt, és hogy milyen módon egyeznek azzal a római törvények*” (*Lex Dei quam praecipit Dominus ad Moysen et lex Romana quomodo convenient*), vagy röviden csak *Lex Dei*.²⁵

Míg a *Collatio*t az 500-as években használták a meroving egyházi zsinatokon, és valószínűleg Bajorországban is a 700-as években, a legkorábbi fennmaradt idézet a *Collatio*ból *Reimsi Hincmar*-tól származik, aki *Theutberga* királynőt védte férjével, *II. Lothar* királlyal szemben 860-ban. Ebben a botrányos ügyben *Lothar* fel kívánta bontat házasságát a gyermektelen *Theutbergával*, hogy feleségül vehesse ágyasát, *Waldradát*, akitől már született egy fia. Amikor a királynő nem értett egyet a bontással, *Lothar* megvádolta *Theutbergát*, hogy a házasságkötést megelőzően vérfertőző módon

20 Efézusi levél 6:2. Lásd hozzá MORITZ, The Fifth Commandment in Eph 6.2-3. – A Coll. 9.3.2-3. *Paulust* idézi a családtagok felmentése a tanúskodási kötelezettség alól: „A tanúk nem hallgathatók ki akarattuk ellenére a velük a házasságban élők vagy vérrokonai ellen. 3. Szülőket és gyerekeket (és hasonlóképpen a szabadosokat) még akkor sem engedhetnek egymás elleni tanúskodni, ha hajlandóak arra, mert ezek az emberi kapcsolatok túlnyomórészt megrontják a tanúságtétel hitelét.” A konferencián *Ruff Tibor* hívta fel a figyelmet arra, hogy a misnai zsidó jogban hasonló tiltás szerepel. Lásd RUFF, Misna: Szanhedrin 132–133.

21 AMIR, The Decalogue According to Philo. A hagyományos katolikus és evangélikus felosztás ennek megfelelően az első táblára négy, a másodikra hat parancsot helyez. Lásd NIELSEN, The Ten Commandments in New Perspective 33–34.

22 Vagy a 16. §-ban: „Az *Isteni Írás így mondja*” (*scriptura divina sic dicit*).

23 Ezek részletes áttekintését lásd FRAKES, The Manuscript Tradition of the Lex Dei.

24 SCHULZ, The manuscripts of the Collatio. Bár a meroving-kori idézetek alapján feltételezett őstípusokkal feleslegesen túlbonyolítva tárgyalja, lásd FRAKES, The Zadar Fragment of the Collatio 51.

25 FRAKES, Reading the Collatio.

análisan közösült a testvérel, ami valamilyen módon teherbe ejtéshez, majd abortuszhoz vezetett.²⁶ Egy bajnok megvédte őt egy istenítéletben, de *Lothar* rávette a püspökeit, hogy hagyják jóvá a bontást, és *Theutberga* kénytelen volt *Kopasz Károly* nyugat-franciaországi udvarába menekülni. *II. Lothar* nagybátyjaként *Károlynak* komoly érdeke fűződött *Lothar* gyermektelen házasságának a fennmaradásához, ezért a védelmét *Hincmarra* bízta, aki a pápát meggyőző érvet hozott fel a bontás ellen. *Hincmar* szövegében találkozunk a *Collatio*ra történő első explicit külső hivatkozással. Hivatkozik arra, hogy az egyik római jogi könyv „Azokról, akik stuprumot követnek el” című fejezetében az szerepel, hogy „aki nő módjára hál egy férfival, mindkettő bűnt követ el, és haljon meg”, majd hozzáfűzi saját kérdését: „mit mondanának a törvények, ha egy férfi (mégpedig egy fiútestvér) keveredne nővérel a férfi módjára szodomita viszonyba”? A hivatkozott fejezet a *Collatio* ötödik titulusa (*De stupratoribus*), amiről alább még bővebben esik majd szó. *Hincmar* azonban rámutatott arra, hogy az analízis közösülés nem vezethet terhességhez.

A kézirati hagyomány vizsgálata és a *Collatio* szövegének középkori *Nachlebenforschungja* alapján arra következtethetünk, hogy a 6–11. században a műnek több példánya is forgalomban lehetett. Ezek egy részére francia tudósok is felfigyelték a 16. században, majd a 19. században újra felfedezték őket a német kutatók. A *Collatio* hírneve *Hincmar* korában arra utal, hogy a munkát jól ismerték a nyugati egyházi vezetők a *Karoling*-korban.

4. Idézet római jogforrások

A *Mommsen* által 1890-ben kiadott *Collatio* hamarosan felkeltette a jogtörténészek érdeklődését. *Moses Hyamson* 1913-ban nagy részletességgel megvizsgálta a mű római jogforrásait, amelyek között kimutatta *Paulus* és *Papinianus Liber singularis de adulteriis*; *Ulpianus Liber singularis regularum* című műveinek hatását.²⁷ Ezekhez még a következő szerzőket és műveket tehetjük hozzá: *Paulus: Liber responsorum*; *Pseudo-Paulus: Liber singularis de iniuriis*; *Pseudo-Paulus: Liber singularis de poenis paganorum*; *Ps-Paulus: Liber singularis de poenis omnium legum*; *Ps-Paulus: Liber singularis de adulteriis*; *Ps-Paulus: Sententiae*; *Ulpianus: Liber de officio proconsulis*; *Ulpianus: Institutiones*; *Ulpianus: Libri ad Edictum*; *Ps-Ulpianus: Liber singularis regularum*; *Ps-Papinianus: Liber singularis de adulteriis*; *Papinianus: Liber definitionum*; *Papinianus: Liber responsorum*; *Modestinus: Liber differentiarum*; *Gaius: Institutiones*; valamint a *Codex Gregorianus* és a *Codex Hermogenianus*.

A *Collatio* szerzője a római jog oldaláról tehát több klasszikus jogtudós műveit idézte, olyanokét mint *Gaius*, *Papinianus*, *Modestinus*, *Ulpianus* és *Paulus*.²⁸ Ez egyben a mű megírásának *terminus post quem*-jét is a harmadik század közepére teszi. Ezt az öt jogtudóst később a *II. Theodosius* és *III. Valentinianus* alatt 426-ban keletkezett *Lex citationum*ban kanonizálták, és a 438-ra datált *Codex Theodosianus*ba is belekerültek. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a *Collator* ezen időpont után működött, ahogyan azt néhány tudós gondolta,²⁹ mivel a 426-os „kanonizáció” is egy már meglévő úzust rögzített. Ugyanakkor számos mű, amelyből a *Collator* idézett, nem is az adott szer-

26 AIRLIE, Private bodies; LOSCHIAVO, La legge che dio trasmise a Mosè; HEIDECCKER, The Divorce of Lothar II.

27 HYAMSON, Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio 277–280.

28 FRAKES, Compiling 66–81.

29 HUSCHKE, Über Alter und Verfasser 2–3; SOLAZZI, Per la data della Collatio 500–501; SCHRAGE, La date de la Collatio 416–417.

zók, hanem későbbi követőik alkotása: így például a *Paulus* neve alatt fennmaradt *Sententiae* című munka a késői harmadik vagy a korai negyedik században keletkezett, és minden bizonnyal *Paulus* munkáiból állították össze.³⁰ Hasonlóképpen a korábban *Paulus*nak tulajdonított *Liber singularis et titulo de iniuriis* című mű is *Paulus* eredeti *commentarius*ainak jóval későbbi átdolgozása. Vagyis a *Collator* jogi forrásai inkább a negyedik század elejéről valók. A *Collator* olyan törvényeket is idézett, amelyek a *Codex Gregorianus*ban és a *Codex Hermogenianus*ban fordultak elő. Ezeket eredetileg *Diocletianus* alatt, a 290-es években szerkesztették össze.³¹ Eredeti formájukban nem maradtak fenn, viszont későbbi idézetekből és egy 16. századi kötetstáblából 2010-ben előkerült rövid töredékből tudjuk valamennyire rekonstruálni.³² A *Collator* tehát számos forrásból szedte össze idézeteit, így például *Diocletianus* manichaeusok ellen hozott *edictum*át is citálta (Coll. 15.3), amelyet a kutatók 297 és 302 közé tesznek.³³

Hogy a *Collatio* szerzője mennyire tisztában lehetett saját korának jogalkotásával, erre legjobb példa a Coll. 5.3, amelyben arra hivatkozik, hogy *Theodosius* egyik törvényét az *atrium Minervae*-ben tették közzemlére.³⁴ *Detlef Liebs* szerint ebben a templomban egy jogi könyvtár működhetett.³⁵ „*Hoc quidem iuris est: mentem tamen legis Moysi imperatoris Theodosii constitutio ad plenum secuta cognoscitur. Idem Theodosius: Impp Valentinianus Theodosius et Arcadius Augg ad Orientium vicarium urbis Romae: Non patimur urbem Romam virtutum omnium matrem diutius effeminati in viris pudoris contaminatione foedari et agreste illud a priscis conditoribus robur fracta molliter plebe tenuatum convicium saeculis vel conditorum inrogare vel principum, Orienti k(arissime) ac iuc(undissime) nobis. 2. laudanda igitur experientia tua omnes, quibus flagitiosus luxus est virile corpus muliebriter constitutum alieni sexus damnare patientia nihilque discretum habere cum feminis occupatos, ut flagitii poscit inmanitas, atque omnibus eductos, pudet dicere, virorum lupanaribus spectante populo flammis vindicibus expiabit, ut universi intellegant sacrosanctum cunctis esse debere hospitium virilis animae neve sine summo supplicio alienum expetisse sexum qui suum turpiter perdidisset. Prop. pr(idie) Id. Maias Romae in atrio Minervae.*” („Mert ez a törvény. Ismeretes, hogy *Theodosius* császár alkotmánya teljes mértékben követte *Mózes* törvényének szellemét. Ugyanez a *Theodosius* [írja]: *Valentinianus Theodosius* és *Arcadius* felséges császárok *Orientius*nak, *Róma* városparancsnokának: Nem engedjük többé, hogy *Róma* városát, minden erény anyját továbbra is beszennyezze a nőies férfiak szegényfoltja, és hogy az ókori alapítók rusztikus ereje továbbra is megtört állapotban legyen a nőies módra enervált férfiktól, akik egyaránt sértik a [város]alapítók és a császárok korát, ó, *Orientus*, aki legkedvesebb és legdrágább vagy számunkra. 2. Dicséretes tapasztaltságod tehát a bosszú lángjai által megtisztítja a nép szeme láttára, ahogy a felháborodás mértéke megkívánja, mindazokat, akiket elfogtak és kirángattak a férfiak összes bordélyházából (ezt a szót még kimondani is szégyen), akiknek gyalázatos érzékisége arra készítette őket, hogy a férfi testet női módon használják fel, hogy a másik nem passzív szerepére

30 Lásd LIEBS, *Jurisprudenz 156–157.* – A III. Gordianus által *vir prudentissimus*nak nevezett (CJ 5.4.6) *Paulus* a nagy *Ulpianus* kortársa volt, *Septimius Severus* és *Caracalla* idején jogtudósként működött; *Elagabalus* száműzte; majd annak utódja, *Alexander Severus* visszahívta; és 228–235 között a *paraefectus praetorio* tisztséget töltötte be mellette.

31 HONORÉ, *Emperors and Lawyers* 139–185.

32 CORCORAN – SALWAY, *Fragmenta Londiniensia Anteiustiniana*.

33 SESTON, *De l'authenticité et de la date de l'édit de Dioclétien*.

34 FRAKES, *Compiling 81* – A helyszín szimbolikus jelentéséhez lásd TORELLI, *Atrium Minervae*.

35 LIEBS, *Die Jurisprudenz im spätantiken Italien* 35.

kárhoztassák, és semmiben ne különbözzenek a nőktől, hogy mindenki megértse, hogy a férfias szellem menedékházának [a testnek] szentnek kell lennie, és azok sem maradhatnak a legsúlyosabb büntetés nélkül, akik örült módon eldobták saját nemüket, és mások akartak lenni. Közzététetett a május Idusa előtti napon Rómában, a Minerva átriumában.”)

Theodosius homoszexuális prostitúciót tiltó törvényét 390-ben tette közzé (CTh 9.7.6). A törvény szövege olyannyira bonyolult, szinte „barokkos” latinsággal van megfogalmazva, hogy *Tony Honoré* azt feltételezte: annak megfogalmazásában a neves történétíró, *Virius Nicomachus Flavianus* is részt vett, aki ebben az évben *quaestor* volt.³⁶ Bár a *Collatio* szerzője szerint *Theodosius* törvénye teljes mértékben összhangban áll a mózesi Törvénnyel, de valójában a *Leviticus* mindenféle homoszexuális kapcsolatot tilt, és az aktusban részt vevő mindkét felet halállal sújtja: „És ha valaki férfival hál, úgy amint asszonnyal hálnak: utálatosságot követtek el mindketten, halállal lakoljanak, vérük rajtok”.³⁷ Ezzel szemben a római jogban maga az ilyen jellegű kapcsolat (*stuprum*) nem volt tiltott, kizárólag abban az esetben, ha szabad férfiakat akarattuk ellenére kényszerítették erre az aktusra.³⁸ *Theodosius* nevezett törvényében is a homoszexuális prostitúcióról van szó, amit kifejezetten erre a célra szolgáló bordélyházakban (*virorum lupanar*) üztek.

5. A bibliai idézetek eredete

A *Collatio* 16 paragrafusában az *Exodus* (II. Mózes), a *Leviticus* (III. Mózes), a *Numeri* (IV. Mózes) és a *Deuteronomium* (V. Mózes) egyes szakaszait idézi latin fordításban.³⁹ Elméletileg egy 4. századi írástudó előtt, aki egyformán jól ismerte a *tres sacrae linguae* mindegyikét, és mindhárom nyelven hozzájutott bibliakéziratokhoz, a következő lehetőségek álltak rendelkezésre, ha az általa kiválasztott igeszakaszokat latinul akarta idézni: 1, héber eredetiből fordította latinra; 2, a *Septuagintából* (LXX) fordította latinra; 3, a három későbbi görög fordítás (*Aquila*, *Symmachos*, *Theodotion*) valamelyikéből fordított; 4, felhasználta az Ószövetség valamelyik már meglévő latin fordítását, ami lehetett a *Vulgata* előtti ún. *Vetus Latina* valamelyik kézírata, vagy (395 után) maga a *Vulgata*.

A *Collatio* bibliai citátumairól *Edoardo Volterra* már 1930-ban kimutatta, hogy azok igen távol állnak a *Vulgatától*, feltehetően a LXX-t követő önálló fordítások, de ezt *Fritz Schulz* elutasította; korábban *David Simon Blondheim* egyenesen azt állította, a *Collatio* LXX alapján készült latin fordítása nem más, mint maga a *Vetus Latina*; *Umberto Cassuto* pedig egy közvetlenül héberből készített latin fordítást posztulált.⁴⁰ *Leonard Victor Rutgers* nem foglalt önállóan állást a kérdésben, de felhívta a figyel-

36 HONORÉ, The Making of the Theodosian Code 221, vö. HONORÉ Law in the Crisis of Empire; VITIELLO, Theodosius, Virius Nicomachus Flavianus.

37 III. Mózes 20:13. Az igehely értelmezésének áttekinthetetlenül nagy szakirodalma született, különösen elmúlt fél évszázadban. A tanulmányok igen nagy része természetesen a tiltás generalapú értelmezésével és napjaink egyházaiban történő alkalmazhatóságával foglalkozik. A héber szöveg exegetikájához lásd például OLYAN, “And with a Male You Shall Not Lie...”; WALSH, Leviticus 18:22 and 20:13; HOLLENBACK, Who is doing what to whom.

38 A római férfi homoszexualitásról lásd WILLIAMS, Roman Homosexuality 96–124 (*stuprum*), 125–159 (maszkulinitás és effemináltság), 160–224 (szexuális szerepek). A *Collatio* e szakaszának értelmezéséhez lásd BARNES, Leviticus, the Emperor Theodosius.

39 Az igehelyek: II. Mózes 20:13, 20:16, 21:16, 21:18–19, 21:20–21, 22:1–3, 22:2–3, 22:6, 22:7–8, 22:16–17; III. Mózes 20:10, 20:11–12; IV. Mózes 27:1–11, 35:16.17.20–21, 35:22–25; V. Mózes 18:10–13, 19:14, 19:16–20, 22:18, 24:7, 27:20–23.

40 BLONDHEIM, Les parlers judéo-romans et la Vetus Latina; CASSUTO, La tradizione giudeo-italiana; VOLTERRA, Collatio legum Mosaicarum et Romanarum; SCHULZ, Die biblischen Texte in der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum.

met a további aprólékos elemző munka szükségességére.⁴¹ Jómagam 2002-ben végeztem el egy filológiai elemzést, amely egyértelműen igazolta, hogy a *Collatio* latin szövege teljesen távol áll a *Vulgatától*.⁴² Ugyanakkor arra is felfigyeltem, hogy a *Collatio* igyekszik megtartani a hebraizmusokat, például a *figura etymologicák*, vagy a *per* és *super* praepositíók állandó használatával; sőt akkor is kitalál ilyet, ha az eredeti szövegben nem is szerepel: például *accusandum accusans* (8. §). Míg a *Vulgata* szavain időnként átüt *Hieronymus* klasszikus műveltsége, a *Collatio* stílusa a beszélt nyelvhez áll közel: szóhasználata egyszerű, stílusa vulgáris. Szerzője olyan elsődleges bilingvális lehetett, aki latint a köznapi kommunikáció révén sajátította el, s legfeljebb a latin jogi nyelvet tanulta. Ez teljes mértékben összhangban van a keletiek 4. századi latin nyelvtanulási szokásaival.⁴³ Lássunk néhány jellemző példát a stílusbeli különbségekre: *in quantum est dos virginis* (4.§) – *iuxta modum dotis quam virgines accipere consuerunt* (Vulg.); *percusserit eum alius* (7.§) – *accepto vulnere* (Vulg.); *sol ortus fuerit super eum* (7.§) – *orto sole* (Vulg.); *furatum fuerit* (10.§) – *furto ablata fuerint* (Vulg.); *recte filiae Salphad locutae sunt* (16.§) – *iustam rem postulant filiae Salphaad* (Vulg.) etc. Az idézett példákban is megfigyelhető, hogy miközben a *Collatio* szerzője sosem alkalmazza az *ablativus absolutus* igeneves szerkezeteket, *Hieronymus* gyakran él azokkal.

A *Collatio* latin bibliaiszövege nagymértékben támaszkodott a LXX-ra, de a héber szöveg feltehető ismerete több apró fordítástechnikai jellegzetességből is kitűnik. A 10. titulusban előforduló *ál-haelohim* (אֱלֹהִים הַלְלוּ) kifejezést már a LXX sem fordította *pluralisban* (ἐνώπιον τοῦ θεοῦ) nyilván mert nem akart pogány környezetben a politeizmus gyanújába keveredni. (A hagyományos zsidó kommentárok ezen a helyen az *elohim* kifejezést *Isten* képviselőire, a bírákra vonatkoztatták.) A *Vulgata* fordítóját ez a probléma láthatólag nem aggasztotta (*adplicabitur ad deos*), de a *Collatio* szerzőjét igen, ezért a LXX-hoz hasonlóan egyes számot használ: *commendatum susceperat ante dominum*. A *Collatio* 13. titulusában úgy vélem, csakis egy zsidó szerző aggályai miatt maradhatott ki az Izrael földjére történő utalás, amit a *Vulgata* természetesen lefordít: „Hogy ártatlan vér ne ontassék ki a te földeden, amelyet az Úr, a te Istened ad neked örökségül”.⁴⁴ Közismert tény, hogy Jeruzsálem és a Templom lerombolása 70-ben, valamint a zsidók kitiltása Aelia Capitolinából 136-ban, a keresztény *Adversus Iudaeos*-irodalom egyik fontos érvévé vált: a zsidók elveszítették hazájukat, ami azt bizonyítja, hogy *Isten* eltaszította őket.⁴⁵ Érthető, ha ezt a fájó pontot egy zsidó nem szívesen emlegette.

A bibliai textus aktualizáló változtatásaira találunk példákat a 15. titulusban, melynek a fordító azt a címet adta: *De mathematicis, maleficis et manichaeis*. Mózes törvényei persze aligha szólhattak a manichaeusokról, annál inkább a császároké.⁴⁶ A LXX egy kifejezésének (ἐνγαστριμυθος) „termékeny félreértése” ugyanebben a titulusban („ne tanácskozz gonosz méregkeverőkkel, akik megmondják, mi fogant az asszonyban, mivel ezek félrevezető mesék”; *nec consentias venenariis inpostoribus, qui dicunt, quid conceptum habeat mulier, quoniam fabulae seductoriae sunt*, 15. §) a kor egyik szokására utal: a jóslatkérők többsége azt akarta tudni, vajon fia születik-e vagy lánya. Az utóbbiakat ugyanis nagy

41 RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome* 213–253.

42 GRÜLL, „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk”.

43 GARCEA ET AL., *Bilingualism in Late Antiquity*.

44 V. Mózes 19:10.

45 Az *adversus Iudaeos*-irodalomhoz lásd SCHRECKENBERG, *Die christliche Adversus-Judaeos-Texte*. A föld elvesztésének motívuma a Barnabás-levéltől Tertullianuson át egészen Ióánnés Chrysostomosig nyúlik, lásd legújabban KITSOS, *Byzantine Christian Claims of Religious Legitimacy*.

46 Az első törvények *Diocletianus* alatt jelentek meg valószínűleg 297-ben, majd 382-ben *I. Theodosius* tiltotta meg működésüket halálbüntetés terhe alatt. Összefoglalóan lásd KADEN, *The edicts against the Manicheans*.

számban kitétték a pogány szülők.⁴⁷ Végül ugyanebben a részben a római környezetben kissé kínosan hangzó „*ezért irtotta ki előled mindezeket a népeket*” félmondatot⁴⁸ érthető okokból a *deus eradicabit Chaldaeos*-ra változtatta, mivel a „káldeusok” ellen (a késő ókorban az asztrológustól a béljóságig mindenfajta okkult tevékenységet folytató személyt így neveztek) már a jog erejével is felléptek a rómaiak.⁴⁹ A 16. titulusból a leányági örökösödésről van szó, *Célofhád* leányainak példáján keresztül.⁵⁰ Jellemző, hogy a *Collatio* itt is pontosan fordítja a héber szöveget, mivel ismeri az ószövetségi szokást: *Et oblituit Moyses petitionem earum coram deo* – ti. a leányok kérvényét Mózes bevitte a szent sátorba, és letette az Úr elé.⁵¹ A Vulgata viszont megfosztja a szöveget konkrét jelentéstartalmától: „*Mózes az ő ügyüket az Úr ítéletére bízta*” (*rettulitque Moses causam earum ad iudicium Domini*). Nem mellesleg a *Collatio*-ban szereplő *tabernaculum testimonii* („bizonyosság sátra”) pontosabb fordítása akár a héber *óhél móéd*-nak (אֹהֶל מוֹעֵד, lit. „a találkozás sátra”), akár a LXX-beli ἡ σκηνή τοῦ μαρτυρίου-nak, mint a Vulgátában szereplő „szövetség sátra” (*tabernaculum foederis*). Ezek az filológiai apróságok engem arról győznek meg, hogy a *Collatio* ismeretlen szerzője vagy a LXX-ből, vagy a premaszoretikus héber szövegből fordított, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy a keze ügyében lehetett a *Vetus Latina* valamelyik változata. Azt már *Mommsen* bizonyította, hogy a *Collatio* idézetei a *Vetus Latina* lyoni kódexéhez állnak közel,⁵² bár itt is akad egy árulkodó jel: a II. Mózes 21:18-ban a *Vetus Latina* a civakodó férfiak esetében „*kővel vagy fával*” történő ütést (*lapide aut ligno*) ír, míg a *Collatio* helyesen úgy fordítja: „*kővel vagy ököllel*” (*lapide aut pugno*), a LXX-ben szereplő λίθῳ ἢ πυγμῇ-vel összhangban.

6. A szerzőség kérdése: zsidó vagy keresztény?

A *Collatio* szerzőségének kérdése kezdetektől fogva megosztja a kutatást. Nagynevű kutatók állítják, hogy a művet egy ismeretlen zsidó állította össze a 4. századi Rómában;⁵³ és ugyanolyan elismert szakemberek vélekednek úgy, hogy a kompilátor keresztény lehetett.⁵⁴ A *Collatio* egyik legjobb mai ismerője, *Frakes* is egyértelműen egy keresztény munkájának tartja a művet. Azonban megdöbbentő, hogy az Oxford University Press kiadónál 2012-ben megjelent monográfiájában képes volt ilyen mondatot is papírra vetni: „*A Héber*

47 A gyermekkitévés szokásáról ma már terjedelmes szakirodalom áll rendelkezésre (például HARRIS, Child-exposure in the Roman Empire). Ezt a pogány szokást természetesen sem a zsidók, sem a keresztények nem gyakorolták, sőt azt messzemenőig elutasították, ami bekerült a keresztény császárok törvényeibe is. Lásd GRUBBS, Church, state, and children; MONNICKENDAM, The exposed child.

48 Vö. V. Mózes 18:12–14.

49 A „káldeus” eredetileg babiloni csillagjóst jelentett, akik ellen már a köztársaságkorban születtek törvények, és a császárságkorban is rendszeresen kiűzték őket Rómából. Lásd RIPAT, Expelling misconceptions.

50 IV. Mózes 27:6–7.

51 A szokáshoz lásd még Ézsaiás 37:14.

52 MOMMSEN, *Collatio* 131–134.

53 A zsidó eredet mellett kardoskodott egyebek között VOLTERRA, *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*; DAUBE, *Collatio* 2.6.5; GAUDEMET, La formation du droit; CRACCO RUGGINI, Ebrei e Romani; RUTGERS, The Jews in Late Ancient Rome és BARNES, Leviticus, the Emperor Theodosius.

54 A keresztény eredet mellett tette le a voksát WENGER, Römische Recht; HOHENLOHE, Ursprung und Zweck; CHADWICK, The relativity of moral codes; SCHRECKENBERG, Die christliche Adversus-Judaeos-Texte; LIEBS, Die Jurisprudenz im spätantiken Italien; FRAKES, Compiling – A múlt században olyan képtelen ötletek is születtek, hogy a mű szerzője *Ambrosius*, Milánó püspöke; vagy az *Ambrosiaster* néven ismert ismeretlen szerző; vagy maga *Hieronymus* lett volna. Ezeket összefoglalta SCHRAGE, La date de la *Collatio*.

Szentírás a latin nyugatra a kereszténység terjedésével utazott el.⁵⁵ Ez jól mutatja, mennyire nincs tisztában a diaszpórazsidóság politikai, vallási, társadalmi helyzetével. Történeti tény, hogy a zsidó közösségek már kétszáz évvel a kereszténység megjelenése előtt jelen voltak Rómában, valamint az egész Itáliai félszigeten és Szicíliában.⁵⁶ Frakes talán úgy képzelte, hogy ezalatt a zsidóknak nem is volt héber Bibliájuk, hanem az első század közepén keletről érkező keresztények hozták azt nekik ajándékba? Valójában – amint arra *Tal Ilan* is felhívta a figyelmet⁵⁷ – akár még a *Vetus Latina* is lehet zsidó eredetű; bár a zsidó feliratok alapján a római és itáliai diaszpórák közösség csak a 4. században tért át tömegesen a latin nyelv használatára.⁵⁸

Egy ilyen történeti vita eldöntésében azonban nemcsak a filológiai érveknek van súlya, hanem azt a kérdést is fel kell tenni, amit a bírósági tárgyalásokon: „kinek állt érdekében” (*cui prodest*) a *Collatio* megírása?

Először is vizsgáljuk meg a zsidó diaszpóra jogi helyzetét a 4. században.⁵⁹ Bár elméletileg a judaizmus a keresztény császárok alatt is elismert vallás maradt, a zsidók helyzete nem volt rózsás, és a 4. század végétől folyamatosan rosszabbodott. Sokatmondó, hogy a *Nagy Konstantin* utáni törvényszövegekben már nem a *religio*, hanem a *superstitio*, vagy a *secta* elnevezéssel illetik a judaizmust.⁶⁰ A zsidóságba való betérést (prozelitizmus) és nem-zsidó rabszolgák alkalmazását a zsidó háztartásokban már *Nagy Konstantin* betiltotta.⁶¹ *I. Theodosius* nem engedélyezte a zsidók és keresztények közötti házasságkötést, és azt a házasságtörőkre kiszabandó büntetésekkel szankcionálta.⁶² *II. Theodosius* idején már a keresztény vallás megsértését is halállal büntették, ezért betiltották a purimi vigasságokat, mikor a zsidók nemegyszer püspökök képében kifigurázták ki „a gonosz Hámánt”.⁶³ 388-ban Kallinikonban (Raqqa, Szíria) rombolták le az első zsinagógát, ami csak a kezdet volt, hiszen a következő fél évszázadban számos helyen pusztították el a zsinagógákat. A minorcai *Severus* 418-ban kelt levelében részletesen beszámolt arról, hogy rombolták le a Menorca szigetén álló zsinagógát, és hogyan térítették be az ottani zsidókat.⁶⁴ A császári kormányzat ugyan rendeletileg újra és újra garantálta a zsinagógák *asylum*-jogát, az egyház részéről ez keleten és nyugaton süket fülekre talált. Sőt, bizonyos egyházi vezetők maguk uszították a keresztényeket a zsinagógák kifosztására, felgyújtására és lerombolására.⁶⁵ *Justinianus* alatt már törvényben tiltották meg új zsinagógák építését.⁶⁶ A zsidók jogi autonómiája, amit a császárok *Iulius Caesar* óta

55 „Hebrew Scripture traveled to the Latin West together with the expansion of Christianity.” Lásd FRAKES, Compiling 84.

56 A római zsidó diaszpóra történetéhez lásd LEON, *The Jews of Ancient Rome*; RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome*; Barclay, *Jews in the Mediterranean Diaspora 282-319*.

57 ILAN, *The Torah of the Jews of Ancient Rome*.

58 GRÜLL, „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk”; Price, *The Jews and the Latin Language*.

59 MATHISEN, *The Citizenship and Legal Status of Jews*; KRAEMER, *The Mediterranean Diaspora in Late Antiquity*.

60 Ennek a változásnak a jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. A zsidóságot a római császárkorban – az időleges jogkorlátozások, jogfosztások és a társadalom felsőbb rétegeire jellemző antiszemitizmus ellenére – egészen Konstantinig soha nem fosztották meg *religio*, vagyis a hivatalosan elismert vallás státusától. Ezzel szemben a kereszténység születése pillanatától *superstitio*, vagyis a társadalomra veszélyes „babonaság” volt (a kifejezés nem egészen ezt jelenti, de egyelőre nincs jobb megfelelője), amit a *res publica* jogi és államhatalmi eszközökkel is üldözött. Lásd JANSSEN, ‘Superstitio’ and the Persecution; SACHOT, «Religio/superstitio»; GORDON, *Superstitio, superstition and religious repression*.

61 329.10.18. CTh 16.8.1. = LINDER, *The Jews in Roman Imperial Legislation* no. 8.

62 388.03.14. CTh 3.7.2. = LINDER, *The Jews in Roman Imperial Legislation* no. 18.

63 408.05.29. CTh 16.8.18. = LINDER, *The Jews in Roman Imperial Legislation* no. 36.

64 A szöveg kommentáros magyar fordítását lásd GRÜLL – CSALOG, *Zsidó-keresztény kapcsolatok*.

65 A késő antik zsinagógaalkobzások és -pusztítások történetéhez lásd EMMEL – GOTTER – HAHN, ‘From temple to church’; MAYER, *Religious Violence in Late Antiquity*. A Kallinikonban történt zsinagógaromboláshoz annak és utóéletéhez lásd CHIN, *Built from the Plunder of Christians*.

66 545.03.18. Nov. no. 311. = LINDER, *The Jews in Roman Imperial Legislation* no. 65.

biztosítottak, végleg elveszni látszott. 398. február 3-án Arcadius és Honorius így rendelkezett: „*Iudaei Romano et communi iure viventes in his causis, quae non tam ad superstitionem eorum quam ad forum et leges as iurar pertinent, adeant sollemni more iudicia omnesque Romanis legibus inferant et excipiant actiones: postremo sub legibus nostris sint.*” („A közös római jog hatálya alatt élő zsidók azokban az ügyekben, amelyek nem az ő babonáságukra vonatkoznak, hanem a forumra, a törvényekre és az igazságszolgáltatásra tartoznak, járuljanak ünnepélyes módon a bíróságok elé, és minden ügyüket hagyják a római törvényekre és fogadják el azokat: végül is a mi törvényeink hatálya alá tartoznak.”)⁶⁷

Nem kell túl nagy fantázia hozzá, hogy mikor a 4. századi zsidó diaszpóra egyre kétségbeejtőbb helyzetben találta magát – mivel a fizikai atrocitások mellett a jogi elnyomás is súlyosbodott velük szemben –, megpróbálták bizonygatni, hogy a mózesi törvények, amelyek szerint ők éltek, semmivel sem mások, és rosszabbak, mint a császárok „szentséges törvényei” (*leges sacrae*). Minderre természetesen a keresztényeknek nem volt szükségük, hiszen a judaizmust korlátozó törvények éppen az ő érdekeiket szolgálták, sőt nemegyszer az ő kezdeményezésükre születtek.

A *Collatio* ismeretlen szerzője „isten törvény” (*lex divina*, 6.7.1), illetve „isten írás” (*scriptura divina*, 16.1.1) néven idézi a *Pentateuchost* (vagyis a *Tórát*), egy alkalommal pedig Mózes „Isten papja”-ként (*Dei sacerdos*) említi (1.1). Ez utóbbi eléggé meglepő, mivel Mózes még a zsidó irodalomban is csak ritkán emlegetik papként. Ez nem véletlen, mivel a 99. Zsoltár 6. versének bizonytalan említésén kívül explicite a Bibliában sem szerepel az, hogy Mózes pap lett volna, ugyanakkor *Philónnál* és *Flavius Josephusnál* meglehetősen gyakori.⁶⁸ A rabbinikus irodalom sem tett nagy hangsúlyt a témára, bár az *Exodus Rabba* 37.1-ben explicite kijelentik, hogy Mózes a negyvenéves pusztai vándorlás időszakában Izrael főpapja is volt.⁶⁹ A keresztényeknél csak a Zsidókhhoz írt levél (3:1–6) szerzője utalhat – bár ennek értelmezése szintén bizonytalan – erre az elképzelésre, s az egyházatyáknál egyáltalán nem jelenik meg Mózes mint Izrael főpapja vagy papja. A keresztény irodalomban Mózes elsősorban mint „apostol” és törvényadó tűnik fel.⁷⁰ A *Collatio* azt is megállapítja Mózesről, hogy előbb élt, mint hogy a rómaiaknál a XII táblás törvények megszülettek volna (*quod si duodecim tabularum nocturnum furem ... interfici iurent, scitote, iuris consulti, quia Moyses prius hoc statuit*, 7.1.1), így a zsidók törvénye ősi, mint a rómaiaké.⁷¹ A *Collatio* tehát egyértelműen apologetikai szándékkal íródott.⁷² Célja az lehetett, hogy meggyőzze a római jogászokat: az ősi mózesi törvények és a római jog között alapvető harmónia áll fenn, ezért nincs okuk az e Törvényt mindenek felett tiszteletben tartó zsidókat jogilag diszkriminálni.

67 CTh 2.1.10. ed. Mommsen, pp. 75–76 = LINDER, *The Jews in Roman Imperial Legislation* no. 28.

68 LIERMAN, *The New Testament Moses* 67–68.

69 LIERMAN, *The New Testament Moses* 70.

70 LIERMAN, *The New Testament Moses* 65–78 (apostol); 124–174 (törvényadó).

71 A római hagyomány szerint Kr. e. 451-ben felfüggesztették az alkotmányos rendet, azaz a consulok helyett tíz tekintélyes patriciust neveztek ki (*decemviri legibus scribundis consulari imperio*), akiknek feladata a törvények írásba foglalása volt. Az első évben el is készült tíz tábla. Kr. e. 450-ben egy másik *decemviratus* lépett hivatalba (ennek az adatnak hiteles voltát egyes történészek vitatják), és újabb két táblát készített el. A Biblia szerint Mózes törvényei ennél csaknem ezer évvel korábbiak; de még akkor is több száz évvel előzik meg a római törvényeket, ha az azok perzsa kori keletkezését fogadjuk el. – A mózesi törvények ősiségére egyébként *Tertullianus* is hivatkozik: *Dum tamen sciat is ipsas leges quoque vestras, quae videntur ad innocentiam pergere, de divina lege ut antiquiore forma mutatas. Diximus iam de Moysi aetate (Apologeticum 45.4)*. Vö. JACOBS, ‘Papinian Commands One Thing, Our Paul Another’ 85.

72 ROCCA, *The Collatio and the Future of Rome* 10–14. ROCCA joggal hasonlítja össze a *Collatiót* ezen apologetikus szándék alapján *Philón „Mózes élete”* és *Flavius Josephus „Apión ellen”* című munkáival.

7. A zsidók és a Törvény kapcsolata a késő antik Rómában

„Mert Mózesnek régi nemzedékek óta városenként megvannak a hirdetői, mivelhogy a zsinagógákban minden szombaton olvassák” – mondja Péter apostol.⁷³ Ezt a kijelentést számos egyéb forrásból is megerősíthetjük. Flavius Josephus írja, hogy a zsidók már gyermekkoruktól kezdve részesülnek a mózesi Törvény alapos oktatásában, s azt minden szombaton a zsinagógában egybegyülekezve hallgatják.⁷⁴ A késő antik zsinagógákban mindenütt ott találjuk a tóraszekerényeket, amelyekben a szent tekercset tárolták. A nyitott vagy zárt tóratekercs ábrázolása ugyan nem gyakori a zsidó sírfeliratokon (az előbbi *Salutia* sírzsáró-fedelén egy szépen kidolgozott *menóra* mellett, az utóbbi Deuterus *grammaticus* epitáfiumán látható⁷⁵); de a tóraszekerény annál inkább: zsidók által gyártott aranyüvegeken, freskókon, domborműveken, továbbá zsinagógamozaikokon is nem ritkán előfordul. Steven Fine szerint ez a szimbólum Rómában olyan sikeres volt, hogy még az ókori zsidóság legismertebb és legelterjedtebb ikonjának, a *menórának* is méltó riválisa lett.⁷⁶ A zsidó magánszemélyek és a Tóra szoros kapcsolatáról ékesszólóan vallanak azok a sírfeliratok, amelyek többnyire görögül – a 4. századtól fogva egyre nagyobb számban latinul – íródtak, s többnyire a katakombákból kerültek elő. A késő római epitáfiumokon szép számban fordul elő az elhunytak jelzőjeként a „törvénytánoító” (νομοδιδάσκαλος, JIWE I 307), „törvénytánoító” (νομομαθης, JIWE II 390), „törvénytánoító” (φιλόνομος, JIWE II 502) és „parancskedvelő” (φιλενόλιος, JIWE I 163).⁷⁷ (Az utóbbi kettő a zsidóságban személynévként is használható.) Tipikusnak tekinthető az ilyesfajta szövegezés: „Itt nyugszik békében Rufeinosz, a feddhetetlen, istenfélő, bölcs a Szent Törvényekben (ἀγιών τε νόμων σοφίης) és tánoító (συνιστωρ), (aki) 21 évesen és nyolc napon, az éj 10. órájában hunyt el” (JIWE I 12, Lorium, La Bottaccia). A cataniai Aurelius Samohil 383-ra datálható feliratán három dologra esketi meg az embereket, hogy sírját nem rabolják ki: (1) „a császárok győzelmeire” (*victorias qui inperant*); (3) „a pátriárkák tiszteletére” (*per honores patriarcharum*); és (3) „a Törvényre, amelyet az Úr adott a zsidóknak” (*per licem quem Dominus dedit Iudeis*). Ez utóbbi minden bizonnyal a keresztényeknek is szólt, hiszen Pál apostol ismert mondása⁷⁸ szerint: „az Isten rájuk (ti. a zsidókra) bízta az ő beszédeit”.⁷⁹

8. A Pentateuchos a korai keresztény irodalomban

Tegyük most egy „ellenpróbát” is: vajon ugyanebben az időben mennyire volt népszerű a keresztények sírfeliratain az Ószövetség – azon belül a *Pentateuchos* – idézése? Antonio Enrico Felle a 3–8. század

73 Apostolok cselekedetei 15:21.

74 Josephus és a zsinagógák kapcsolatáról lásd KRAUSE, Synagogues in the Works of FLAVIUS Josephus. A jeruzsálemi Theodosz-zsinagóga alapító feliratában szerepel, hogy az épületet „a Törvény olvasására, a parancsolatok tanítására” építették; CIJ II 1404 = CIIP I/1 9; GRÜLL, Ókori zsinagógák dedikációs feliratai 68–69.

75 Salutia felirata: CIJ I 478 = JIWE II 87, Monteverde-katakomba, Róma, 3–4. század; Deuterus epitáfiuma: CIJ I 225 = JIWE II 249, Vigna Randanini-katakomba, Róma, 3–4. század.

76 „A cabinet full of scrolls was such a successful symbol that in Rome it even rivaled the menorah”, FINE, The open Torah Ark 132.

77 GRÜLL, „A Törvény, melyet az Úr adott a zsidóknak”.

78 Róma levél 3:2.

79 A felirat kiadása: CIJ I 650 = JIWE I 145, a szöveg elemzését lásd GRÜLL, ‘Conquerors, Patriarchs, and the Law of the Lord’ és legújabbban GIUFFRIDA, Aurelius Samohil between ius and identity.

között több mint ezer keresztény feliratot vizsgált meg, amelyen bibliai idézet szerepelt.⁸⁰ Kiemelkedően magas csak a Zsoltárok könyvének idézettsége volt, a *Pentateuchos*ból csak elenyészően keveset idéztek. *Rutgers* már többször is idézett monográfiájában megvizsgálta, hogy a *Collatio* összesen 23 bibliai idézete hányszor szerepel az ókeresztény irodalomban.⁸¹ A kutatás egyértelműen igazolta, hogy a korai keresztény irodalomban a *Collatio* által idézett szöveghelyek közül csupán a „*Ne ölj*”⁸² és a „*Ne tégy felebarátod ellen hamis tanúságot*”⁸³ váltott ki élénkebb figyelmet. Emellett csupán a házasságtörést elítélő vers⁸⁴ keltette fel *Órigenés* érdeklődését. Összességében tehát elmondhatjuk, hogy az egyházatyák körében sem egészében, sem részleteiben nem tárgyalták a mózesi törvényeket, az egy *Dekalogoszt* kivéve.

Bár *Frakes* 2012-es monográfiájában mindent megtett, hogy a *Collatio* zsidó eredetét cáfolja, valójában a 4. századól nem talált olyan keresztény szerzőt, aki *Mózes*, a *Tóra* és a Tízparancsolat fontosságát emelte volna ki.⁸⁵ *Clemens Alexandrinus*, *Tertullianus* és a *Didascalia Apostolorum* említése ebben a kontextusban nem releváns, hiszen ezek 2-3. századi szerzők/művek. A *Collatio* zsidó eredetének kérdését *Rutgers* 1995-ös monográfiájában tisztázta végérvényesen azzal, hogy a művet tágabb kontextusba helyezve megvizsgálta a késő ókori zsidóságnak és a kereszténységnek a mózesi joghoz fűződő viszonyát. Könyvében a *Collatio* zsidó szerzősége mellett legmeggyőzőbb érvnek a korábban általam is említett *cui prodest?* kérdést tartotta: „*Amellett, hogy [ti. a keresztény szerzők] számos tórai szakaszt olyan módon használnak fel, amit korábban tipikusan zsidónak tartottak, van egy másik ok, ami miatt véleményem szerint a Collatiót egy zsidó szerző termékének kell tekinteni: a Collatio célja akkor magyarázható a legmeggyőzőbben, ha egy zsidó író művének tekintjük.*”⁸⁶

Mivel a keresztényeket *Pál* apostol szerint *Jézus* megszabadította „a Törvény átkától”,⁸⁷ ókeresztény szerzők – a Tízparancsolatot kivéve – ebben az időben már nem foglalkoztak az Ószövetség jogi vonatkozásaival. Ezzel szemben ez a szemlélet nagyon is jellemző volt a zsidókra. *Chromatius*, *Aquileia* 4. századi püspöke szerint: „*A zsidók [az igazságot] törvényeikben keresik... de hiába keresik, mert nem követik az igazság útját.*”⁸⁸

9. Összegzés

A jogösszehasonlítás antik előzményeit vizsgáló monográfiájában *Hamza Gábor – Adolf F. Schnitzer* (1889–1989) német-svájci jogtörténész művére hivatkozva – megállapítja, hogy az első jogösszehasonlító munka a *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*.⁸⁹ Bár *Charles Boucaud* (1878–1944) a *Collatio* célját egyenesen misztikusnak tartotta,⁹⁰ erről valójában szó sincsen. E meglehetősen szerény

80 FELLE, *Biblia epigraphica*.

81 RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome 234–235* (A kutatást a *Biblia Patristica* kötetei alapján készítette.).

82 II. Mózes 20:13.

83 II. Mózes 20:16.

84 III. Mózes 20:10.

85 FRAKES, *Compiling 135–140*.

86 RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome 247*.

87 Galátzia levél 3:13.

88 *Sermo 128*. Idézi RUTGERS, *The Jews in Late Ancient Rome 226*.

89 HAMZA, *Jogösszehasonlítás és antikvitás*, 13–14.

90 BOUCAUD, *Les perspectives historiques*, 302, idézi HAMZA, *Jogösszehasonlítás és antikvitás*, 35.

művecske a késő antik zsidóság részéről apologetikus szándékkal megfogalmazódott írás, amellyel azt akarták bizonyítani, hogy a *Pentateuchos* törvényei – melyeknek betartására a zsidóság a diaszpóra közegében is teljes erejével törekedett – nem állnak ellentétben a római törvényekkel. Hamza Gábor megfogalmazásával magam is tökéletesen egyet értek: „[it] was in particular used for practical purposes”.⁹¹ Bár írásomban a *Collatio* jogi részével – nem lévén jogász – csak érintőlegesen foglalkoztam, különösen érdekes volt számomra Hamza professzor azon megjegyzése, miszerint a *Collatio*val foglalkozó szekunder irodalom szinte kizárólagosan a mű keletkezéstörténetére fókuszál, miközben „szinte teljes mértékben figyelmen kívül hagyja a római jog és a héber jog kapcsolatát”. Még az antik Mediterráneum jogrendszerével foglalkozó Ludwig Mitteis (1859–1921) osztrák jogtörténész is „elejti a 19. század végén annak lehetőségét, hogy a *Collatio*ban szereplő törvényes öröklésre vonatkozó szabályozás és a héber jog szabályai között valamiféle kapcsolat volna.”⁹² Pedig ez a kapcsolat nagyon is lehetséges. Ugyancsak Hamza Gábor írja *A recepció kérdéséhez az antik jogokban* című tanulmányában:⁹³ „(...) a római hódítás hozta közelebbi kapcsolatba a római jogot a zsidó joggal (*ius Hebraicum*). Abban az időben, amikor Palesztina területe római uralom alá került, a zsidó jog – a görög befolyás hatása alatt – szintén a maga hellenisztikus korszakát élte. A Római Birodalom határainak növekedését követően igen nagy számú zsidó hagyta el hazáját és költözött onnan a Birodalom távolabbi, nyugat felé eső városaiba, sőt magába Rómába. A Biblia újszövetségi részében foglalt apostoli levelek is tanúskodnak arról, hogy a Földközi-tenger nagyobb kikötővárosaiban mindenütt laktak zsidók és Rómában is tekintélyes kolóniát alkottak. Számuk jelentősen nőtt a későbbi századokban. Konkrétan is kimutatható a kölcsönhatás kulturális vonatkozásban Róma zsidó és nem zsidó népessége között. Ez az érintkezés természetesen lehetővé tette, hogy a római jogba a zsidó jog elemei kerüljenek.”

Ma már széleskörű kutatások állnak rendelkezésre e római–zsidó, zsidó–római kölcsönhatás vizsgálatára, amelyek egyes részletkérdésekben ugyan vitatottak, de nagy léptékben igazolni látszanak azt, hogy a zsidóság – amellett, hogy görög és latin nyelvet, valamint a hellén és római kultúra egyes elemeit elsajátította – maga is átadó fél volt ebben a kapcsolatban: egyebek mellett a hétnapos hét és a heti egy pihenőnap bevezetését is nekik köszönhatték a rómaiak.⁹⁴ Miért ne gondolhatnánk arra, hogy a mózesi törvények más vonatkozásban is hatást gyakoroltak a hellén–római közegben?

Rövidítések

CIIP I/1 = COTTON, Hannah M. et al (szerk.): *Corpus Inscriptionum Iudaeae/Palaestinae* 1. köt. 1. rész. Berlin 2010

CIJ = FREY, Jean-Baptiste (szerk.): *Corpus Inscriptionum Judaicarum*. Roma 1936

JIWE I = NOY, David (szerk.): *Jewish Inscriptions in Western Europe* 1. köt. Cambridge 2005

JIWE II = NOY, David (szerk.): *Jewish Inscriptions in Western Europe* 2. köt. Cambridge 2010

---

91 HAMZA, *Comparative Law and Antiquity*, 142.

92 MITTEIS, *Reichsrecht und Volksrecht*, 354; idézi: HAMZA, *Jogösszehasonlítás és antikvitás*, 51.

93 HAMZA, *A recepció kérdéséhez*, 332.

94 STERN, *Subversion and Subculture*.

Felhasznált irodalom és források

- AIRLIE, Stuart: Private bodies and the body politic in the divorce case of Lothar II. Past & Present 161/1998/161. köt. 3-38.
- AMIR, Yehoshua: The Decalogue According to Philo. In: SEGAL, Ben-Zion – LEVI, Gershon (szerk.): The Ten Commandments in History and Tradition. Jerusalem 1990, 121–160.
- ACEVES MONTEMAYOR, Martha: El Decálogo en la Collatio. Nova Tellus 1993/11. sz. 145–150.
- BARCLAY, John M. G.: Jews in the Mediterranean Diaspora. Berkeley – Los Angeles 1996
- BARNES, Timothy D.: Leviticus, the Emperor Theodosius and the Law of God: Three Prohibitions of Male Homosexuality. Roman Legal Tradition 2012/8. sz. 43–62.
- BLONDHEIM, David Simon: Les parlers judéo-romans et la Vetus Latina: étude sur les rapports entre les traductions bibliques en langue romane des Juifs au Moyen Âge et les anciennes versions. Paris 1925
- BOUCAUD, Charles: Les perspectives historiques et philosophiques du droit comparé. In: Recueil d'études en l'honneur d'Edouard Lambert, Tome 1, Sirey-LGDJ, 1938
- CASSUTO, Umberto: La tradizione giudeo-italiana per la traduzione della Bibbia. Firenze 1929
- CHADWICK, Henry: The relativity of moral codes: Rome and Persia in Late Antiquity. In: MCQUEEN GRANT, Robert – SCHOEDEL, William R. – Wilken, Robert Louis (szerk.): Early Christian Literature and the Classical Intellectual Tradition. In Honorem Robert M. Grant = Théologie historique 53. Paris 1979, 135–153.
- CHIN, Catherine M.: Built from the Plunder of Christians: Words, Places, and Competing Powers in Milan and Callinicum. In: DESROSIERS, Nathaniel P. – VUONG, Lily C. (szerk.): Religious Competition in the Greco-Roman World. Atlanta 2016, 63–76.
- CORCORAN, Simon – SALWAY, Benet: Fragmenta Londiniensia Anteustiniana: Preliminary Observations. Roman Legal Tradition 2012/8. sz. 63–83.
- CRACCO RUGGINI, Lellia: Ebrei e Romani a confronto nell'Italia tardoantica. In: COLORNI, Vittore – PUSCEDDU, Fausto – SERMONETA, Giuseppe (szerk.): Ati del Convegno di Studi, Bari 18-22 maggio 1981. Roma 1983, 38–65.
- DAUBE, David: Collatio 2.6.5. In: EPSTEIN, Isidore – HERTZ, Joseph H. (szerk.): Essays in Honour of the Very Rev. Dr. J. H. Hertz: On the Occasion of His Seventieth Birthday. London 1943
- EMMEL, Stephen – GOTTER, Ulrich – HAHN, Johannes: 'From temple to church': Analysing a late antique phenomenon of transformation. In: HAHN, Johannes – GOTTER, Ulrich (szerk.): From Temple to church. Destruction and renewal of local cultic topography in late antiquity = Religions in the Graeco-Roman World 163. Leiden 2008, 1–22.
- FELLE, Antonio Enrico: Biblia epigraphica: la sacra scrittura nella documentazione epigrafica dell'Orbis Christianvs Antiquvs (III-VIII secolo). Bari 2006
- FINE, Steven: The open Torah Ark. In: KILLEBREW, Ann – FASSBECK, Gabriele (szerk.): Viewing Ancient Jewish Art and Archaeology: VeHinnei Rachel-Essays in Honor of Rachel Hachlili. Leiden–Boston 2015, 121–134.
- FRAKES, Robert M.: The Manuscript Tradition of the Lex Dei. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 2007/124. köt. 290–304.
- FRAKES, Robert M.: Compiling the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum in Late Antiquity. Oxford 2011
- FRAKES, Robert M.: Approaching the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum (or Lex Dei) as an Example of Late Antique Culture. Collection de l'Institut des Sciences et Techniques de l'Antiquité 2015/1332. köt. 137–159.

- FRAKES, Robert M.: The Zadar Fragment of the *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* (or *Lex Dei*). *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 2020/137. köt. 319–330.
- FRAKES, Robert M.: Reading the *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* (or *Lex Dei*) in the Middle Ages. *Studies in Late Antiquity* 2022/6. sz. 35–53.
- FREUND, RICHARD A.: Murder, adultery and theft? *Scandinavian Journal of the Old Testament* 1989/3. sz. 72–80.
- GARCEA, Alessandro – ROSELLINI, Michela – SILVANO, Luigi (eds.): *Bilingualism in Late Antiquity – Latin in Byzantium I. Late Antiquity and Beyond* (*Corpus Christianorum: Lingua Patrum*, 12.) Turnhout 2019
- GAUDEMET, Jean: *La formation du droit séculier et du droit de l'église aux IV. et V. siècles*. Paris 1979
- GIUFFRIDA, Claudia: Aurelius Samohil between ius and identity. *Codex: giornale romanistico di studi giuridici, politici e sociali* 2020/1. sz. 59–88.
- GORDON, Richard: Superstitio, superstition and religious repression in the late Roman Republic and Principate (100 BCE – 300 CE). *Past and Present* 2008/199. köt. 72–94.
- GRUBBS, Judith: Church, state, and children: Christian and Imperial attitudes towards infant exposure in Late Antiquity. In: CAIN, Andrew – LENSKI, Noel (szerk.): *The Power of Religion in Late Antiquity*. London 2009, 119–132.
- GRÜLL Tibor: 'Conquerors, Patriarchs, and the Law of the Lord': Interpretation of a Late Antique Jewish Epitaph. *Arctos – Acta Philologica Fennica* 2000/34. köt. 23–37.
- GRÜLL Tibor: „Nincs nekik se nyelvük, se írásuk”. A zsidók és a latin nyelv a késő ókorban. *Antik Tanulmányok* 2002/46. köt. 37–64.
- GRÜLL Tibor: Ókori zsinagógák dedikációs feliratai. *Vallástudományi Szemle* 2019/1 sz. 67–87.
- GRÜLL Tibor: „A Törvény, melyet az Úr adott a zsidóknak”. Bibliai idézetek és allúziók késő antik zsidó feliratokon. *Studia Biblica – Bibliai Tanulmányok* 2020/2. sz. 83–129.
- GRÜLL Tibor – CSALOG Eszter: Zsidó-keresztény kapcsolatok a késő-antikvitásban: Severus de Minorca levele a helyi zsidó közösség áttértéséről. *Múlt és Jövő* 1999/4. sz. 76–91.
- HAMZA Gábor: *Jogösszehasonlítás és antikvitás*. Budapest 1985
- HAMZA Gábor: A recepció kérdéséhez az antik jogokban. *Jogtudományi Közlöny* 1999/7-8. sz. 329–334.
- HAMZA Gábor: Comparative Law and Antiquity within the Framework of Legal Humanism and Natural Law. *Fundamina* 2010/1. sz. 142–152.
- HARRIS, William V.: Child-exposure in the Roman Empire. *Journal of Roman Studies* 1994/84. köt. 1–22.
- HEIDECKER, Karl: *The Divorce of Lothar II: Christian Marriage and Political Power in the Carolingian World*. Ithaca 2010
- HERRMANN, Johannes: Das zehnte Gebot. In: William Foxwell Albright (szerk.): *Sellin-Festschrift: Beiträge zur Religionsgeschichte und Archäologie Palästinas*. Ernst Sellin zum 60. Geburtstag. Leipzig 1927
- HOHENLOHE, P. Constantin: *Ursprung und Zweck der Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. Wien 1935
- HOLLENBACK, George M.: Who is doing what to whom revisited: Another look at Leviticus 18:22 and 20:13. *Journal of Biblical Literature* 2017/3. sz. 529–537.
- HONORÉ, Tony: The Making of the Theodosian Code. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 1986/103. köt. 133–222.
- HONORÉ, Tony: *Emperors and Lawyers. With a Palingenesia of Third-Century Imperial Rescripts 193–305 AD*. Oxford 1994²
- HONORÉ, Tony: *Law in the Crisis of Empire, 379–455 AD: The Theodosian Dynasty and its Quaestors with a Palingenesia of Laws of the Dynasty*. Oxford 1998

- HUSCHKE, Philipp Eduard: Über Alter und Verfasser der legum Mosaicarum et Romanorum collatio. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft 1846/13. köt. 1–49.
- HYAMSON, Moses: Mosaicarum et Romanarum Legum Collatio. Oxford 1913
- ILAN, Tal: The Torah of the Jews of Ancient Rome. Jewish Studies Quarterly 2009/16. köt. 363–395
- JACOBS, Andrew: ‘Papinian Commands One Thing, Our Paul Another’: Roman Christians and Jewish Law in the Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum. In: ANDO, Clifford – RÜPKE, Jörg – BLAKE, Sarah – HOLBAN, Mihaela (szerk.): Religion and Law in Classical and Christian Rome = Potsdamer Altertums-wissenschaftliche Beiträge 15. Stuttgart 2006, 85–99.
- JANSSEN, Laurens F.: ‘Superstitio’ and the Persecution of the Christians. Vigiliae Christianae 1979/33. köt. 131–159.
- KADEN, Erich-Hans: The edicts against the Manicheans from Diocletian to Justinian. In: GERWIG, Max – SIMONIUS, August – SPIRO, Karl – Süß, Theodor (szerk.): Festschrift Hans Lewald. Upon completion of the fortieth year of office as a full professor in October 1953. Basel 1953, 55–68.
- KESSLER, Rainer: Debt and the Decalogue: The Tenth Commandment. Vetus Testamentum 2015/65. köt. 53–61.
- KITSOS, Michail: Byzantine Christian Claims of Religious Legitimacy: Jews as Dissident Foils in Adversus Iudaeos Dialogues in Discussions on Icons. In: DZINO, Danijel – STRICKLER, Ryan (szerk.): Dissidence and Persecution in Byzantium. From Constantine to Michael Psellos = Byzantina Australiensia 26. Leiden 2021, 161–177.
- KRAEMER, Ross Shepard: The Mediterranean Diaspora in Late Antiquity: What Christianity Cost the Jews. Oxford 2020
- KRAUSE, Andrew R.: Synagogues in the Works of FLAVIUS Josephus. Rhetoric, Spatiality, and First-Century Jewish Institutions = Ancient Judaism and Early Christianity 97. Leiden 2017
- LACHMANN, Karl: Verbesserungen des Textes der Collatio. Zeitschrift für geschichtliche Rechtswissenschaft 1840/10. köt. 309–314.
- LEON, Harry Joshua: The Jews of Ancient Rome. Philadelphia 1960
- LIEBS, Detlef: Die Jurisprudenz im spätantiken Italien (260–640 n. Chr.). Leipzig 1987
- LIEBS, Detlef: Jurisprudenz. In: HERZOG, Reinhard – LEBRECHT SCHMIDT, Peter (szerk.): Handbuch der Lateinischen Literatur der Antike VIII. 4: Die Literatur des Umbruchs. Von der römischen zur christlichen Literatur 117 bis 284 n. Chr. München 1997, 83–217.
- LIERMAN, John: The New Testament Moses: Christian Perceptions of Moses and Israel in the Setting of Jewish Religion = Texts and Studies in Ancient Judaism 173. Tübingen 2004
- LINDER, Amnon: The Jews in Roman Imperial Legislation. Detroit–Jerusalem 1987
- LOSCHIAVO, Luca: La legge che dio trasmise a Mosè. Fortuna medioevale di un’ operetta volgare. Rechtsgeschichte 2003/2. sz. 72–86.
- LUCREZI, Francesco: A proposito di Collatio 14.1.1. (“De plagiaris”). Fundamina 2010/16. köt. 197–210.
- LUCREZI, Francesco: Comments on Title XVI (De Legitima Successione) of Collatio Legum Mosaicarum et Romanorum. Ius Romanum 2020/1. sz. 250–271.
- MATHISEN, Ralph W.: The Citizenship and Legal Status of Jews in Roman Law during Late Antiquity (ca. 300–540 CE). In: TOLAN, John V. – DE LANGE, Nicholas – FOSCHIA, Laurence – NEMO-PEKELMAN, Capucine (szerk.): Jews in Early Christian Law: Byzantium and the Latin West, 6th–11th centuries. Turnhout 2014, 35–53.
- MAYER, Wendy: Religious Violence in Late Antiquity: Current approaches, trends and issues. In: DIJKSTRA, Jitse H. F. – RASCHLE, Christian R. (szerk.): Religious Violence in the Ancient World: From Classical Athens to Late Antiquity. Cambridge 2020, 251–265.

- MITTEIS, Ludwig: Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des Römischen Kaiserreichs: Mit Beiträgen zur Kenntnis des griechischen Rechts und der spätrömischen Rechtsentwicklung. Leipzig 1891
- MOMMSEN, Theodor: *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*. *Collectio Librorum Iuris Antejustiniani* 1890/3. sz. 107–198.
- MONNICKENDAM, Yifat: The exposed child: Transplanting Roman law into Late Antique Jewish and Christian legal discourse. *American Journal of Legal History* 2019/59. köt. 1–30.
- MORITZ, Thorsten: The Fifth Commandment in Eph 6.2-3. In: *A Profound Mystery: The Use of the Old Testament in Ephesians*. Leiden 1996, 153–177.
- NIELSEN, Eduard: *The Ten Commandments in New Perspective: A Tradition-Historical Approach = Studies in Biblical Theology, Second Series, 7*. London 1965
- OLYAN, Saul M.: “And with a Male You Shall Not Lie the Lying down of a Woman”: On the Meaning and Significance of Leviticus 18:22 and 20:13. *Journal of the History of Sexuality* 1994/5. köt. 179–206.
- OSUMI, Yuichi: One Decalogue in Different Texts. In: MORIYA, Akio – HATA, Gohei (szerk.): *Pentateuchal Traditions in the Late Second Temple Period*. Leiden 2012, 23–38.
- PRICE, Jonathan: The Jews and the Latin Language in the Roman Empire. In: OPPENHEIMER, Aharon – MOR, Menahem – PASTOR, Jack – SCHWARTZ, Daniel R. (szerk.): *Jews and Gentiles in the Holy Land in the Days of the Second Temple, the Mishnah and the Talmud: A Collection of Articles*. Jerusalem 2003, 164–180.
- RABELLO, Alfredo Mordechai: Sul Decalogo “cristianizzato” e l’autore della *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. *La Rassegna Mensile di Israel* 1989/55. köt. 133–135.
- RABELLO, Alfredo M.: La datazione della *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum* e il problema di una sua seconda redazione o del suo uso nel corso del quarto secolo. In: CARRIÉ, Jean-Michel – TESTA, Rita Lizzi – CRACCO RUGGINI, Lellia (szerk.), *Humana sapit: études d’antiquité tardive offertes à L. Gracco Ruggini*. Turnhout 2002, 411–422.
- RIPAT, Pauline: Expelling misconceptions: astrologers at Rome. *Classical Philology* 2011/106. köt. 115–154.
- ROCCA, Samuele: The *Collatio* and the Future of Rome. *Iura and Legal Systems* 2017/4. sz. 1–36.
- RUFF Tibor: Misna: Szanhedrin. *Studia Biblica – Bibliai Tanulmányok* 2021/3. sz. 121–158.
- RUTGERS, Leonard Victor: *The Jews in Late Ancient Rome. Evidence of Cultural Interaction in the Roman Diaspora = Religions in the Graeco-Roman World 126*. Leiden 1995
- SACHOT, Maurice: «Religio/superstitio.» Historique d’une subversion et d’un retournement. *Revue de l’histoire des religions* 1991/208. köt. 355–394.
- SCHRAGE, Eltjo Johannes Hidde: La date de la *Collatio Legum Mosaicarum et Romanarum*, étudiée d’après les citations bibliques. In: ANKUM, Johan Albert et al. (szerk.): *Mélanges Felix Wubbe: offerts par ses collègues et ses amis à l’occasion de son soixante-dixième anniversaire*. Fribourg 1993, 401–418.
- SCHRECKENBERG, Heinz: *Die christliche Adversus-Judaeos-Texte und ihr literarisches und historisches Umfeld (1.-11. Jh.)*. Frankfurt 1995
- SCHULZ, Fritz: Die biblischen Texte in der *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum*. *Studia et Documenta Historiae et Iuris* 1936/2. sz. 20–43.
- SCHULZ, Fritz: The manuscripts of the *Collatio legum mosaicarum et romanarum*. *Bullettino dell’istituto di diritto romano* 1951/14. köt. 50–69.
- SESTON, William: De l’authenticité et de la date de l’édit de Dioclétien contre les Manichéens. In: *Scripta varia. Mélanges d’histoire romaine, de droit, d’épigraphie et d’histoire du christianisme = Publications de l’École Française de Rome* 43.1. Rome 1980, 551–560.

- SOLAZZI, Siro: *Per la data della Collatio Mosaicarum et Romanarum legum*. Napoli 1936
- STERN, Sacha: *Subversion and Subculture: Jewish Time-Keeping in the Roman Empire*. In POPOVIĆ, Mladen – SCHOONOVER, Myles – VANDENBERGHE, Marijn (szerk.): *Jewish Cultural Encounters in the Ancient Mediterranean and Near Eastern World*. Leiden 2017, 246-264.
- STEYN, Gert J.: *Pretexts of the second table of the Decalogue and early Christian intertexts*. *Neotestamentica* 1996/30. köt. 451-464.
- TORELLI, Mario: *Atrium Minervae. Simbologia di un monumento e cerimonialità del congiarium*. *Archiv für Religionsgeschichte* 2004/6. köt. 63-110.
- VITIELLO, Massimiliano: *Theodosius, Virius Nicomachus Flavianus, and the Preservation of Rome's Mores*. *Journal of Late Antiquity* 2018/11. köt. 319-338.
- VOLTERRA, Edoardo: *Collatio legum Mosaicarum et Romanarum* (Memorie della R. Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, serie VI., vol. III, fasc. I.) Roma 1930
- WALSH, Jerome T.: *Leviticus 18: 22 and 20:13: who is doing what to whom?* *Journal of Biblical Literature* 2001/120. köt. 201-209.
- WENGER, Leopold: *Römisches Recht und Rechtsvergleichung*. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie* 1920-21/14. köt. 106-145.
- WILLIAMS, Craig A.: *Roman Homosexuality. Ideologies of Masculinity in Classical Antiquity*. New York – Oxford 1999